

Акцэнталагічныя нормы

§ 7. Націск і яго функцыі

Акцэнталагічныя нормы прадугледжваюць правільную пастаноўку націску, рэгулююць месца размяшчэння націску ў слове. Асноўны націск — слоўны — абавязковая прымета самастойнага слова. Непаўназначныя (несамастойныя) словы прымыкаюць да папярэдняга (*схадзіў бы*) або да наступнага (*па ваду, не была*) самастойнага слова.

Націск у беларускай мове **сілавы** (вылучэнне сілай голасу аднаго са складоў у слове); **рознамясцовы** (нефіксаваны, можа прыпадаць на розныя склады: *жні́вень, кастры́чнік, сакаві́к*); **рухомы** (пры ўтварэнні форм слова застаецца на адным і тым жа складзе (*пала́ц, пала́ца, пала́цы*) або пераходзіць на іншы склад: *бу́сел — буслы́, нуль — нуля́, нулі́, нуля́мі*).

Асноўная функцыя націску — словаразмежавальная. Ад месца націску залежаць:

- адрозненне аднолькавых па гукавым саставе слоў: *а́тлас — атла́с*;
- правілы напісання галосных: *ля́снік, леснічо́ўка, выса́кая́касны, шыро́кафарма́тны*;
- адрозненне граматычных форм слова: *ру́кі — рукі́*;
- адрозненне форм закончанага і незакончанага трывання дзеяслова: *насы́паць — насыпа́ць*.

Акцэнталагічныя (акцэнтныя) варыянты дапускаюць дваякі націск: *лі́тасцівы — літасці́вы, су́праць — супро́ць, хло́пец — хлапе́ц, наво́кал — навако́л*.

Акцэнталагічныя нормы замацаваны ў «Слоўніку націску ў беларускай мове» Мікалая Бірылы, у арфаграфічных, тлумачальных слоўніках і даведніках.

63. Прачытайце выказванні даследчыкаў. Запішыце тое з іх, якое, на вашу думку, найбольш дакладна характарызуе прадмет абмеркавання.

Падрыхтуйце адказ на пытанне «Чаму важна захоўваць акцэнталагічныя, арфаэпічныя (шырэ — літаратурныя) нормы?».

Уменне правільна ставіць націск у слове — істотны элемент культуры вуснага маўлення. Памылкі ў пастаноўцы націску ўскладняюць і абцяжарваюць успрыманне паведамлення, чытання (*Ф. Янкоўскі*).

Адхіленні ад літаратурных норм не толькі зніжаюць інфармацыйнасць тэксту, але вядуць і да эстэтычных стратаў, бо ўспрымаюцца як парушэнне абавязковага і ўзорнага маўлення (*А. Каўпус*).

Для авалодвання нормамі літаратурнага вымаўлення неабходна ўважліва ўслухоўвацца ў лепшыя ўзоры і засвойваць іх (*А. Каляда*).

Дасканаласць валодання мовай прадугледжвае веданне правіл літаратурнага вымаўлення... Каб дакладна ставіць націскі, трэба запомніць шмат слоў і пастаянна іх паўтараць, трэніравацца (*М. Сундучук*).

64. Запішыце словы, абазначце ў іх націск.

Аер, выпадак, імя, статут, генезіс, гліняны, каменны, ільняны, звычай, Уладзімір, красавік, эксперт, падпарадкаванне, грамадзянін, аксюмаран*, анапест, факсіміль*, навіна, садавіна, спіна, паведаміць, журавель, вярба, каталог, дакумент, стары, кулінарыя, магазін.

Складзіце сказы з пяццю запазычанымі словамі.

65. Прачытайце. Знайдзіце ў тэксце дзевяць слоў з памылкамі, выкліканымі няведаннем акцэнталагічнай нормы. Запішыце гэтыя словы правільна, абазначце націск.

Серадзіна кастрычніка, пачатак лістапада — самога часу збору шыпшыны. Вось такою парою кожны год дабіраўся я на Лысую гару, бо шыпшыны тут — буйнай, спелай — было так многа, што аж гнуліся ад яе кусты. На гэты раз сонца яшчэ не паднялося і да палавіны неба, а мой ладны рукзак быў паўненькі ягад. Часу была шмат. Мне захацелася паблукаць па лесе, можа, удасца знайсці які-небудзь грыб.

Спусціўся з гары, якую з двух бокаў абступалі маладыя асілкі-дубы, і падаўся ў глыбіню лесу. Прайшоў версты са тры, уважліва прыглядаючыся да землі, але, акрамя некалькіх мухамораў, не сустрэў ніякога грыба.

Запішыце два апошнія сказы правільна, зрабіце іх поўны сінтаксічны разбор. Вусна вызначце часціны мовы.

66. I. Запішыце лічбы словамі і пастаўце націскі з дапамогай слоўнікаў.

11, 14, 50, 60, 70, 80, 200, 600, 800.

II. Запішыце лічэбнікі ў форме творнага склону.

2 (юнакі), 2 (кветкі), 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 20, 30.

67. Запішыце назойнікі мужчынскага роду 2-га скланення ў форме роднага склону адзіночнага ліку і ў форме назойнага склону множнага ліку, абазначце націскі.

Бінт, бусел, вецер, воўк, волас, голуб, доўг, зубр, камень, мароз, плот, плуг, роў, рот, цесць, вус, рог.

68. Прачытайце табліцу, з яе дапамогай раскажыце пра асаблівасці націску ў беларускіх дзеяслоўных формах.

Форма слова	Месца націску	Прыклады
Формы 2-й асобы множнага ліку цяперашняга і будучага часу дзеясловаў I спражэння, якія ў форме 1-й асобы множнага ліку маюць канчатак <i>-ом (-ём)</i>	На апошнім складзе	<i>Беражом — беражаце́, ідзём — ідзяце́, бяром — бераце́, няём — несяце́</i>
Большасць дзеясловаў у формах адзіночнага і множнага ліку прошлага часу	На аснове	<i>Прыне́сла, прыне́слі, бра́ла, бра́лі</i>
Выключэнне: <i>была́, было́, былі́; жыла́, жыло́, жылі́; магла́, магло́, маглі́</i> . Ва ўсіх формах маюць націск на канчатку дзеясловы <i>ліць, піць, пачаць, узяць, берагчы, пячы, сцерагчы, таіць</i> (<i>ліла́, ліло́, лілі́; піла́, піло́, пілі́; пачала́, пачало́, пачалі́</i>).		

Утварыце аналагічныя дзеяслоўныя формы ад наступных дзеясловаў: *прыняць, пячы, паstryгчы, везці, мерзнуць, ажыць, зваць*.

69. Растлумачце, якія формы слоў адрознівае націск у наступных выпадках.

Склі́каць — склі́каць, тра́вы — травы́, закі́даць — закі́даць, ву́чыць — вучы́ць, гу́бы — губы́, заўважа́ць — заўважа́ць, любі́ць — любі́ць, уру́чаць — уруча́ць, лі́чыць — лічы́ць.

70. З дапамогай слоўнікаў пастаўце націск у наступных словах.

Аднаразовы, валасы, камбайнер, партэр, крапіва, жыхар, **эксперт**, нектар, **прынесла**, Уладзімір, дагавор, туманы, **мысленне**,

таварышы, графіці, статут, грамадзянін, апостраф, дыспансер, (па) ваду, кіламетр, каталог, вярба, гліняны, статус, алфавіт, карабель, вусы, выпадак, крыху, была, несці, садавіна, дакумент, жальба, Украіна, слабы, нібы, неруш, дэфіс, індустрыя, інструмент, квартал, магазін, маленькі, навіна, цяжар.

Складзіце сказы з выдзеленымі словамі.

71. Выпішыце з практыкавання 70 словы, якім адпавядаюць наступныя лексічныя значэнні:

‘што-небудзь некранутае (нявораная зямля, дзікі лес, грыбное месца і да т. п.), некранутая паверхня чаго-небудзь’;
‘ніжні паверх глядзельнай залы з месцамі для публікі’;
‘надрадкавы знак у выглядзе коскі’.

72. Прачытайце перад аднакласнікамі свой любімы верш — выра́зна, з захаваннем арфаэпічных і акцэнталагічных норм. Растлумачце выбар твора для чытання. Слухачы павінны ацаніць, наколькі ваша маўленне адпавядае літаратурным нормам сучаснай беларускай мовы, а таксама ўлічыць наступныя паказчыкі:

- тэхніка чытання: тэмбр (афарбоўка) голасу, тэмп (хуткасць вымаўлення слоў), сіла голасу (не варта атаясамліваць з крыкам);
- лагічная выразнасць чытання: разуменне тэмы, ідэі твора;
- эмацыянальна-вобразная выразнасць (інтанацыя, настрой, міміка).

Якое эмацыянальнае ўздзеянне аказала на вас мастацкае чытанне аднакласніка? Ці ўдалося чытальніку з дапамогай голасу перадаць найтанчэйшыя адценні паэтычнага слова? Раскажыце пра ролю культуры маўлення для разумення твора.

73. Прачытайце. Перакажыце тэкст па-беларуску, захоўваючы літаратурныя нормы. Ці згодны вы з аўтарам, што «брыдкаслоўе, як і хамства, — зброя няўпэўненых у сабе людзей»? Сфармулюйце ўласную пазіцыю адносна брыдкаслоўя.

Сквернословие (от слова *скверна* — ‘что-либо гнусное, мерзкое, порочное’) — это речь, наполненная неприличными выражениями, непристойными словами, бранью.

...Мало кто из ребят догадывается, что сквернословие, как и хамство, — оружие неуверенных в себе людей. Грубость позволяет им скрыть собственную уязвимость и защищает их. Обнаружить слабость и неуверенность в этом возрасте равносильно полному поражению. Иногда старшеклассники стараются задеть взрослых, шокировать их,

вывести из себя, чтобы измерить свою власть над ними и подтвердить собственную эмоциональную независимость.

Словесная брань — это не только набор непристойностей. Употребление подобной лексики свидетельствует о духовной бедности человека. Ведь слово — не просто совокупность звуков, выражающих мысль. Оно способно очень многое рассказать о нашем душевном состоянии, о нашей жизни. Сократ говорил: «Каков человек, такова его и речь» (По М. Яковлевой).

Чаму, на вашу думку, трэба змагацца з брыдкаслоўем? Якую шкоду яно наносіць грамадству?

74. Прачытайце верш у адпаведнасці з арфаэпічнымі і акцэнталагічнымі нормаў. Які настрой трэба перадаць пры чытанні твора?

Прынясіце кветкі салдатам

Адгулі, адгрымелі гарматы.
Хмары чорныя адплылі.
Прынясіце кветкі салдатам,
Што палеглі на нашай зямлі.
Пакланіцеся нізка-нізка
Тым, хто зведаў агонь і дым,
Строгім помнікам, абеліскам,
Слаўным зорачкам баявым.
Ля салдацкіх магіл памаўчыце...
Кожны з мужных салдат збярог
Цішыню, і сонца ў блакіце,
І сцяжынку на школьны парог.
Семдзясят пяць год пад сцягам крылатым
Крочыць мір па роднай зямлі.
Прынясіце кветкі салдатам,
Што свабоду для нас здабылі.

Л. Дайнека.

Выпішыце сказ, у якім выказана асноўная думка верша. Растлумачце свой выбар. Выпішыце ключавыя словы. Як яны адлюстроўваюць пачуцці і пазіцыю паэта?

Чаму, на вашу думку, у вершы пераважаюць формы дзеясловаў прошлага часу і формы заагднага ладу?

- Выпішыце просты ўскладнены сказ. Зрабіце яго сінтаксічны разбор.

Як ваша сям'я адзначае 9 Мая? Як у ёй захоўваюць памяць пра Вялікую Перемогу?

75. Запішыце па-беларуску. У беларускіх адпаведніках пастаўце націскі.

Деятель, докрасна, долгожитель, долюшка, доченька, дровосек, единичность, журавлёнок, зашнурованный.

Снизу доверху, замкнутая на ключ дверь, красивая застёжка, гравийный участок, вымыть дочиста, береги честь смолоду, красивая набережная.

§ 7-1

§ 7-2

Тэставая работа па фанетыцы і арфаэпіі

1. Адзначце словы, вымаўленне якіх не супадае з напісаннем:

1) выцвілы;	4) лічба;
2) без дапамогі;	5) стараешся.
3) скіба;	

2. Адзначце правільны фанетычны запіс слова *счысціць*:

1) [счы́сц'іц'];	4) [шчы́сц'іц'];
2) [счы́с'ц'іц'];	5) [шчы́с'ц'іц'].
3) [шчы́сціц'];	

3. Адзначце правільныя фанетычныя запісы слоў:

1) смелы — [см'элы];	4) газетчык — [газ'этчык];
2) схема — [сх'эма];	5) цётчын — [ц'ётчын].
3) касьба — [каз'ба́];	

4. Адзначце словы з падоўжаным гукам [с']:

1) двукоссе;	4) брэсцкі;
2) калоссе;	5) ка́са.
3) ссыпаць;	

5. Адзначце словы, у якіх падкрэсленая(ыя) літара(ы) абазначае(юць) гук [ш]:

1) даро <u>ж</u> ка;	4) здзекуе <u>ш</u> ся;
2) <u>ш</u> ытак;	5) <u>ш</u> чытваць.
3) падпіс <u>ч</u> ык;	

6. Адзначце словы, у якіх вымаўляецца падоўжаны гук [ц]:

1) смецце;	4) у лод <u>ц</u> ы;
2) трыццат <u>ы</u> ;	5) см <u>я</u> цц <u>а</u> .
3) адц <u>е</u> нне;	

7. Адзначце назоўнікі, у якіх правільна пастаўлены націск:

1) бў́слы;	4) алфа́віт;
2) (чы́рвоныя) гваздзі́кі;	5) кіло́метр.
3) белару́сы;	

8. Адзначце радкі, у якіх правільна пастаўлены націск у абодвух словах:

1) абё́руч, вۇ́сы;	4) крыхۇ́, да́лей;
2) бульба́ны, грамадзя́нін;	5) сі́вы, сухе́нькі.
3) стату́т, спі́на;	

9. Адзначце выпадкі, дзе дапушчаны памылкі ў фанетычных запісах слоў:

1) скі́раваць — [с'к'і́рава́ц'];	4) з ве́рай — [з'в'э́рай];
2) радасць — [ра́дасц'];	5) збі́раць — [з'б'і́ра́ц'].
3) без слё́з — [б'э́с'л'о́з];	

10. Абазначце радкі, у якіх усе выдзеленыя літары абазначаюць націскныя гукі:

1) адзі́наццаты, ма́ленькі;	4) краса́вік, мы́сленне;
2) арку́ш, кварта́л;	5) глі́няны, і́мя.
3) выпада́к, грамадзя́нін;	

